

IDENTITEIT: UITSLUITEN OF VERBINDEN

Identiteit: uitsluiten of verbinden

Professionals bekenen kleur

Huub Beijers, Polli Hagedaars, Ellen Minkenberg (red.)

de Graaff

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij het Nederlands Instituut van Psychologen (NIP) en de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie (NVvP)

Identiteit: uitsluiten of verbinden

Professionals bekennen kleur

Huub Beijers, Polli Hagenaars, Ellen Minkenberg (red.)

ISBN 978-90-77024-50-8

NUR 770 / 875

Foto omslag: Franklin Plein, www.flickr.com/photos/techdread/

Vormgeving: MOL grafische vormgeving, Utrecht

© De auteurs | Uitgeverij de Graaff, 2015

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen, vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever en vermelding van de auteur(s) van het boek.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j°, het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever (Uitgeverij de Graaff, www.uitgeverijdegraaff.nl) te wenden.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	7	
Ralph du Long	17	
<i>Al wat is, is in zichzelf of in iets anders. Een reflectie</i>		
Maykel Verkuyten	27	5
<i>Identiteit en wij-zij denken</i>		—————
Fons J.R. van de Vijver	39	
<i>Identiteit, diversiteit en welbevinden in organisaties</i>		
Gloria Wekker	53	
<i>Identiteit en uitsluiting</i>		
Rama Charan Tripathi	65	
<i>Identiteit en armoede</i>		
Fernanda Sampaio de Carvalho	79	
<i>Veranderende identiteiten. De praktijk van de transculturele kinder- en jeugdpsychotherapie</i>		
Kees Laban en Simon Groen	91	
<i>Identiteit en veerkracht in de behandeling van getraumatiseerde vluchtelingen</i>		
Marc Laquière	105	
<i>Werken aan gelijke onderwijskansen voor leerlingen uit de migratie</i>		
Wilma Zwanepol	121	
<i>Werken met identiteiten in de coaching van teams</i>		
Huub Beijers	137	
<i>De persoon in context. Identiteit, uitsluiting en aandoening</i>		
Doortje Kal en Glenn Helberg	153	
<i>‘Voor wie ik liefheb wil ik heten’</i>		
Literatuur	167	
Personalia	185	

INLEIDING

Dit boek is gebaseerd op een tweedaagse conferentie, eind 2012: *Identiteit: Professionals bekennen kleur*, georganiseerd door de sectie Interculturalisatie van het Nederlands Instituut van Psychologen en de afdeling Transculturele Psychiatrie van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie. In deze conferentie stonden identiteit, maatschappelijke uitsluiting en de rol van professionals centraal. Zeker oudere lezers zullen zich de geschiedenislessen op school herinneren waarin godsdienstvrijheid en de gastvrijheid voor vervolgd van elders, zoals Franse Hugenoten en Spaanse Joden, met trots werden vermeld. Dit beeld klopt hooguit voor een deel, zoals du Long in hoofdstuk 1 van dit boek aangeeft en we kunnen gemakkelijk vaststellen dat meer recent migranten andere – negatieve – ervaringen hebben. Dit heeft consequenties, niet alleen voor migranten zelf maar ook voor de samenleving.

De professionals waar de titel naar verwijst, zien deze consequenties terug in het beleven en de sociale inpassing van hun cliënten, in wie en wat deze cliënten kunnen en mogen zijn, in hun identiteit en hun welbevinden. Zij rekenen het tot hun taak deze gevolgen voor identiteitsbeleving, het welbevinden en de maatschappelijke participatie te onderkennen en te verhelpen. De conferentie was gericht op de beschrijving en herkenning van deze sociale en psychologische processen, alsook op de rol en de verantwoordelijkheid van professionals.

De conferentie was een vervolg op het in 2009 gehouden symposium¹ *Frantz Fanon Actueel, Uitsluiting maakt Ziek* (Somers & Hagenaars, 2010), waarin het werk van de uit Martinique afkomstige Frans-Algerijnse psychiater Frantz Fanon centraal stond. In zijn boeken: *Zwarte huid, blanke maskers* (1952, 1971²) en *De verworpenen der aarde* (1961, 1973³), beschrijft hij de machtsverschillen tussen mensen met een verschillende huidkleur en etnische afkomst. Het vaak onbewuste gedrag van mensen in de dominante groep leidt tot uitsluiting van degenen die behoren tot een minderheidsgroep. Zoals onderzoek aantoonde, leidt uitsluiting tot een groter risico om ziek te worden. In de zorgverlening wordt dit nog niet altijd erkend en kan het gemakkelijk leiden tot een kwalitatief onvoldoende dienstverlening.

De kern van Fanons betoog is ‘De ander ontkennen is zichzelf ontkennen’ (Somers & Hagenaars, 2010, p. 65). Ook Tripathi wijst op wat hij noemt, het proces van ‘othering’.

Het doel van dit boek is hetzelfde als dat van de conferentie *Identiteit, Professionals bekennen kleur*:

‘Verduidelijking van de processen van uitsluiting en de gevolgen daarvan op identiteit en identiteitsontwikkeling, op welzijn en gezondheid, deelname aan de maatschappij en kansen op arbeid en onderwijs.’

Stond de eerste dag van de conferentie in het teken van de invloed van uitsluiting op de identiteit van mensen, de tweede dag legde de focus op het versterken van veerkracht en het bevorderen van een positieve identiteitsontwikkeling. Het conferentieprogramma bestond uit lezingen en symposia rond identiteit en uitsluiting in samenhang met de werkvelden GGZ, Jeugdzorg, Onderwijs en Arbeid, en Maatschappij.

Bij de voorbereiding van de conferentie is gekozen voor identiteit als centraal concept. Identiteit wordt gezien als de resultante van een groot aantal invloeden op het individu en de reactie van het individu op deze invloeden (zie ook hoofdstuk 3, Van de Vijver). Identiteit wordt bekrachtigd door de groepen waartoe men behoort of waarvan men zich onderscheidt. Soms kiest men voor een groep of meerdere groepen; men kan echter ook tot een groep worden gerekend en zelfs daartoe worden gedwongen, bijvoorbeeld door armoede en door sociaal-economische klasse. Zelfbeeld en gedrag worden beïnvloed door processen van in- en uitsluiting en mogelijkheden die men heeft om te participeren in bepaalde groepen en in de maatschappij. Identiteit vervangt voor een belangrijk deel de begrippen cultuur en etniciteit die beide vaak een essentialistische lading hebben. Beide verwijzen dan naar iets dat eigen is aan de persoon, onveranderlijk gebonden aan territorium, religie of nationaliteit en statisch. Identiteit is niet-essentialistisch; het is onderhevig aan perspectiefwisseling. Identiteit ontleent men aan anderen, aan degenen met wie men zich verbonden voelt of met wie men zich zou willen verbinden; we kunnen er op een meer expliciete en meer weloverwogen manier zelf vorm aan geven. Als reactie op de toenemende globalisering en maatschappelijke complexiteit, zoeken individuen en groepen naar het specifieke, het onderscheidende – de eigen identiteit. Om die eigenheid duidelijker te krijgen, onderscheidt men zich in gedrag en creëert men ‘de ander’.

Ik definieer mijzelf niet in elke context op de zelfde manier, en de identiteit die mij door anderen wordt toegedicht is medebepalend voor wie ik kan zijn. Als ik een Nederlander ben vereenzelvig ik mij hiermee waarschijnlijk graag wanneer een Nederlands team wereldkampioen wordt in mijn favoriete sport. Maar ik houd mijzelf op afstand, letterlijk en figuurlijk, als dronken Nederlanders zich misdragen in een

buitenlandse badplaats. Ik ben christen of moslim, maar kan mij niet identificeren met onverdraagzaamheid van sommige van mijn geloofsgenoten jegens homoseksuelen. Wanneer mijn identiteit of die van mijn groep wordt bedreigd stel ik mij te weer.

De afzonderlijke hoofdstukken in dit boek belichten het begrip identiteit vanuit verschillende perspectieven. Daarmee wordt identiteit het verbindende thema tussen vaak uiteenlopende opvattingen en professionele disciplines. In de opbouw is een lijn gevolgd van algemeen, bepalend en beschrijvend naar specifiek praktijkgericht en praktijkondersteunend. In volgorde zult u de volgende hoofdstukken aantreffen.

Met schrijnende beschrijvingen van vaak ‘kleine’ gebeurtenissen houdt *Ralph du Long* ons in het eerste hoofdstuk *Al wat is, is in zichzelf of in iets anders*, een aantal spiegels voor. Zijn hoofdstuk is een waarschuwing tegen het flatterende beeld dat we uit de geschiedenislessen hebben meegekregen en dat ook in de 17^e eeuw al niet klopte. Het mooie zelfbeeld van Nederlanders is evident in tegenspraak met bijvoorbeeld de houding ten aanzien van de ‘inlanders’ in de voormalige kolonie ‘Nederlands-Indië’ en de hardnekkige verdachtmakingen van asielzoekers na de moord op Marianne Vaatstra. Dit hoofdstuk maakt duidelijk waarom identiteit en uitsluiting in dit boek worden besproken.

In zijn bijdrage *Identiteit en wij-zij denken* omschrijft *Maykel Verkuyten* het speelveld van het debat. Hij slaat piketpaaltjes door begrippen te definiëren en verschillen uit te leggen bijvoorbeeld tussen identiteit (maatschappelijk bepaald) en groepsidentificatie (gebaseerd op een persoonlijke keuze). Sociale identiteiten hebben emotionele, culturele en politieke betekenissen en bepalen de manier waarop mensen in de wereld staan. Ze onderscheiden ons van elkaar en verbinden ons. Een indeling in sociale categorieën leidt niet noodzakelijkerwijs tot een negatief oordeel over anderen die niet tot de eigen groep behoren, en die verschijnselen zijn niet als vanzelfsprekend tot elkaar te herleiden. Verkuyten wijst op de rode draad in het boek die bij alle auteurs terug te vinden is, namelijk: denk niet te veel in sjablonen, houd een open blik.

In zijn hoofdstuk *Identiteit, diversiteit en welbevinden in organisaties* behandelt *Fons van de Vijver* identiteit in het bijzonder in organisaties. De tekst geeft een overzicht van opvattingen en bevindingen uit eerder onderzoek, beschrijft een modelmatige aanpak van empirisch onderzoek en bespreekt eigen resultaten. Diversiteitsbeleid in organisaties heeft volgens Van de Vijver twee pijlers: het tegengaan van negatieve

factoren zoals discriminatie op de werkvloer en het stimuleren van positieve factoren. Hij geeft als voorbeelden van positieve factoren het bevorderen van een multiculturele inclusieve identiteit en van contacten tussen groepen. Met bevindingen uit empirisch onderzoek wordt aannemelijk gemaakt dat succesvol beleid resulteert in meer welbevinden en productiviteit.

Aan de hand van voorbeelden uit het dagelijks leven beschrijft *Gloria Wekker*, in haar hoofdstuk *Identiteit en uitsluiting*, identiteit in de Nederlandse samenleving en de manieren waarop *gender* en *ras/ethniciteit* daarin een rol spelen. Zij vervangt de vraag ‘Wie ben ik?’ door ‘Hoe ben ik degene geworden die ik geworden ben en welke processen spelen daarbij een rol?’ Zij benadrukt dat identiteiten een lange geschiedenis hebben en een uitdrukking zijn van machtsverhoudingen in de samenleving tussen mannen en vrouwen en tussen groepen van verschillende achtergrond. De term ‘ras’ mag in onbruik zijn geraakt, maar ongelijkheid is niet verdwenen uit ons ‘culturele archief’; we gebruiken nu de begrippen *ethniciteit* en *cultuur*; ze zijn twee kanten van dezelfde medaille. Het gaat om het systeem waarin betekenis gegeven wordt aan de verschillen tussen mensen op grond van afkomst, uiterlijk, geschiedenis, taal en religie. Cultuur en *ethniciteit* worden asymmetrisch en op een uitsluitende manier gebruikt, alleen wanneer we het over ‘hen’, ‘de ander’ hebben, niet wanneer het over het dominante witte zelf gaat. Het hoofdstuk eindigt met aanbevelingen voor professionals; hierbij is bewustwording van de eigen positie de eerste stap.

Rama Tripathi beschrijft in zijn hoofdstuk *Identiteit en armoede* hoe in India kaste en armoede belangrijke determinanten zijn van identiteit. Hij wijst op een reeks van factoren die de complexiteit van sociale processen van verandering en interventie duidelijk maken. Zo wordt de sociale inclusie van groepen laag in de kastenhiërarchie en van armen bemoeilijkt, doordat de leden van dergelijke groepen een negatieve sociale identiteit hebben geïnternaliseerd; zelfs zij erkennen de leden van de eigen groep niet als volwaardige mensen en accepteren hun minderwaardigheid. Tripathi noemt ook hoe groepsverhoudingen onder druk kunnen komen te staan door hulpprogramma’s. Voor werknemers en voor studenten bestaan er in India quota van gereserveerde plaatsen, toegekend aan minder bevoorrechte groepen. Dergelijke quota hebben niet alleen geleid tot te hoog gespannen verwachtingen bij de betrokkenen, maar ook tot verzet tegen deze positieve discriminatie bij hogere kasten en zelfs tot verdere verdieping van maatschappelijke tegenstellingen gebaseerd op kasten-identiteiten. Dergelijke maatregelen leiden vaak tot bevesti-

ging van ongewenste sociale categorisering. Tripathi bepleit een andere benadering in het bijzonder van psychologen; die zouden zich moeten richten op het versterken van wederkerigheid en niet op het benadrukken van verschillen.

Fernanda Sampaio de Carvalho geeft in haar hoofdstuk *Veranderende identiteiten. De praktijk van de transculturele kinder- en jeugdpsychotherapie* middels verschillende vignetten aan hoe een migratieachtergrond zelfs generaties later kan doorwerken en hoe de daarmee gepaard gaande breuken in het familieleven zich kunnen manifesteren in dilemma's en in het identiteitsgevoel. Dergelijke breuken komen vaak naar voren in markante periodes, zoals bij de geboorte van een kind. Ouder-kindrelaties worden beïnvloed door de migratiegeschiedenis, zoals in het geval van ouders of zelfs grootouders die als jonge bruid of bruidegom in Nederland zijn komen wonen en plotseling waren afgesneden van hun familie en leefomgeving. Doordat dergelijke problemen manifest worden tijdens therapie, wordt de achterliggende migratiedynamiek zichtbaar. Middels het onderkennen van thema's en patronen verschaft Sampaia de Carvalho voor therapie relevante informatie en onderscheidingen. Zo wordt er bijvoorbeeld op gewezen dat de meerdere talen die vaak in veel migrantenfamilies gesproken worden, niet evenwaardig zijn en dat een therapie een zoektocht kan zijn naar de positie van talen in de communicatie tussen gezinsleden. Het hoofdstuk is gericht op de praktijk van de psychotherapie en besluit met aanbevelingen voor professionals.

In het hoofdstuk *Identiteit en veerkracht in de behandeling van getraumatiseerde vluchtelingen* gaan *Kees Laban* en *Simon Groen* in op de therapeutische behandeling van getraumatiseerde vluchtelingen vanuit twee invalshoeken: identiteit en veerkracht. Bij vluchtelingen is er vaak sprake van talrijke risicofactoren die leiden tot psychiatrische problemen en deze ook in stand houden. Het vluchten zelf en de noodzaak van acculturatie in een nieuwe omgeving waarin een nieuwe (sociale) identiteit moet worden opgebouwd, belasten vervolgens ook het herstelvermogen. Traumatische gebeurtenissen leiden echter lang niet altijd tot schadelijke psychische gevolgen, althans niet voor langere tijd. De auteurs gaan in op de groeiende aandacht voor onderzoek naar *resilience* (veerkracht), waarin het belang van positieve factoren is gevonden, zoals optimisme, een goede lichamelijke en geestelijke conditie, het weten te creëren van goede omstandigheden. Zij pleiten ervoor veerkracht verhogende factoren in te passen in de behandeling van asielzoekers en vluchtelingen. De aanpak van Laban en Groen is multidisciplinair: biologisch (medicatie en stress-

management); psychologisch (psycho-educatie, ego versterking, cognitieve herstructurering); sociaal (systeemgesprekken, Nederlandse les, coachen in het vinden van werk); en zeker niet op de laatste plaats cultureel-antropologisch (het culturele interview en gesprekken over culturele identiteit).

Het Vlaams onderwijs, waarover *Marc Laquière* in zijn hoofdstuk *Werken aan gelijke onderwijskansen voor leerlingen uit de migratie* schrijft, slaagt er niet in om leerlingen met een migratieachtergrond op hetzelfde prestatieniveau te tillen als de andere leerlingen. Door allerlei administratieve en financiële drempels op te werpen proberen scholen leerlingen uit de migratie te weren, het regeringsbeleid van desegregatie wordt gedwarsboomd en klachten over discriminatie worden geminimaliseerd. Toch is dit een optimistisch hoofdstuk. Laquière beschrijft hoe vanuit de Federatie van Marokkaanse Verenigingen (FMV), een koepel van lokale migrantenorganisaties, misstanden worden aangepakt en scholen aangesproken (hij kan dit weten want hij is actief bij de FMV betrokken). De FMV streeft naar emancipatie, participatie en maatschappelijke integratie en kiest ervoor om gelijke rechten, kansen en uitkomsten voor alle leerlingen te realiseren door te hameren op kwaliteitsonderwijs. De Federatie richt zich op belangenbehartiging op het politieke niveau en vooral op initiatieven gericht op verbetering van de kwaliteit van onderwijs. Een initiatief van de Federatie is het IQRA-project, gericht op een integrale aanpak van schoolachterstand bij leerlingen met behulp van gekwalificeerde vrijwilligers en in nauwe samenwerking met de ouders.

Het hoofdstuk *Werken met identiteiten in de coaching van teams* van *Wilma Zwanepol* behandelt het coachen van teams op de werkvloer. Uitgangspunt is dat diversiteit een wezenlijk kenmerk vormt van de Nederlandse samenleving en dat sociale identiteiten verwijzen naar de sociale binding van mensen aan elkaar maar ook naar conflict en uitsluiting. Haar benadering van coaching van diversiteit in organisaties is erop gericht om de meerwaarde van diversiteit te realiseren. Intercultureel coachen richt zich op sociale deelidentiteiten en op de kruispunten, conflicterende deelidentiteiten en tegenstellingen die gedrag bij anderen kunnen oproepen. De psychologische en de vaardigheidsaspecten van het individuele functioneren, worden in verband gebracht met de relatie die het teamlid heeft met de overige teamleden, met de diverse persoonlijke geschiedenissen en met de opdracht van de organisatie. Intercultureel coachen maakt de problemen in het functioneren van een organisatie, een team of van teamleden, zichtbaar en analyseert deze in de context. Deze proble-

men worden gestructureerd door ze uiteen te trekken in hun verschillende bepalende aspecten, gedrag, cognitie, emotie, motivatie. Tot slot wordt eraan gewerkt om stagnaties in de identiteitsontwikkeling in beeld te brengen en te overwinnen.

Er zijn twee slothoofdstukken. In het eerste slothoofdstuk *De persoon in context* geeft Huub Beijers een beschouwing over het onderwerp van de conferentie en over de maatschappelijke implicaties. Hij schrijft: 'Identiteiten tekenen de structuur van de samenleving, kleuren die in door er waarde aan te hechten en maken het leven tot een geheel dat houvast biedt en onzekerheden beperkt.' Het hoofdstuk gaat behalve op de verschillende aspecten van identiteit, zoals het persoonlijke en het sociale, ook in op gelieerde begrippen, zoals de machtsverhoudingen in de samenleving. Negatieve connotaties worden genoemd zoals uitsluiting en discriminatie; Beijers wijst er ook op dat identiteit gaat over de verbondenheid van mensen. Hiermee laten ze zien wie ze zijn, met wie zij willen zijn en hoe ze zich verhouden tot anderen. Die verbondenheid is de basis van ons sociale bestaan en vormt het morele kompas voor onze sociale orde. Als dit beschadigd raakt door onderdrukking en geweld, komen de beschadigingen tot uiting in somatische en psychische aandoeningen. Het hoofdstuk geeft daarvan indringende voorbeelden, onder meer uit andere hoofdstukken van dit boek. De inzet van de professional is gericht op herstel van vertrouwen en van het sociale en morele weefsel van de samenleving. Het herstel van de morele orde vraagt de moed van de professional om zich met de ander te verbinden, en de tegenstelling tussen dader en slachtoffer te overstijgen.

Het laatste hoofdstuk 'Voor wie ik liefheb wil ik heten' is gebaseerd op de slotlezing van de conferentie gehouden door Glenn Helberg en een gesprek dat Doortje Kal met hem had naar aanleiding van deze lezing. Zij toetsen hun begrippenkader aan elkaar en zoeken naar de weg om inhoud te geven aan het engagement dat Helberg vraagt. Hij wijst op een onderdrukkende en koloniale orde die ook verandering vergt van de professional zelf. We moeten witheid als factor onderkennen. De 'witte mens' heeft evenzeer een etnisch, historisch en cultureel perspectief en bevindt zich in een arena naast en tegenover de 'zwarte mens'. De (witte) professional zelf is in het geding, als actor in die orde. Kal wijst op het belang van dialoog en op het 'empathisch verstaan'. Helberg stelt dat het 'zwart-zijn' in een witte context van jongs af aan wordt ingewreven en dat deze 'witte blik' wordt geïnternaliseerd. Het moeten leven in een omgeving die hen voortdurend devalueert, vraagt om een aanpak die de eigen en intrinsieke waarde van jongeren bevestigt. Kal volgt dit en wijst op de

noodzaak van herijking van het burgerschapsbegrip dat zo belangrijk is in het actuele debat over de participatie van gemarginaliseerde groepen in de samenleving. Hierin vinden Kal en Helberg elkaar: ‘we hebben behoefte aan een nieuw wij’. Helberg is echter ongeduldig. Waarom moet het allemaal zo lang duren? Hij zoekt de oplossing in de meervoudigheid van zijn eigen werkelijkheid als professional. ‘Als professional ben ik leraar en leerling tegelijk’, zo geeft hij aan, geïnteresseerd in de ander, in transitie in een veilige ruimte, waarin je samen zoekt naar nieuw evenwicht. De wijsheid van de Mexicaanse sjamaan Don Miguel Ruiz (2014) geeft hem daarin richting: ‘Wees onberispelijk in je woorden’, ‘Vat niets persoonlijk op’, ‘Ga niet uit van vooringenomenheden’ en ‘Doe altijd je best’.

VERANTWOORDING

Tot slot willen wij de vele mensen bedanken die hebben meegewerkt aan de totstandkoming van het congres en van dit boek.

- De sectie Interculturalisatie van het NIP (Nederlands Instituut van Psychologen) en de afdeling Transculturele Psychiatrie van de NVvP (Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie).
- De congrescommissie, bestaande uit leden van de afdeling Transculturele Psychiatrie, Sita Somers, Huub Beijers, Annechien Limburg-Okken en Ellen Minkenberg; en uit leden van de sectie Interculturalisatie, Polli Hagenaars, Cootje Logger, John Goring, Yvette de Bruyn, Paul Abell, Ype Poortinga, Linde Smits, Hubert Fermina, tevens dagvoorzitter, samen met Robert Sordam.
- Maryannne Breijer, secretaris Intersector NIP.
- Bright O. Richards, die de voorstelling *As I left my father's house* verzorgde.
- Vluchtelingenwerk Nederland, die deze voorstelling sponsorde.
- Het Cultureel Educatief Centrum, nu SouthEast in Amsterdam-Zuidoost, waar de conferentie gehouden is.
- Het PAOS Fonds dat financiële steun verleende aan de conferentie. Met deze steun is deze publicatie mogelijk gemaakt.

De vele gastsprekers en workshopgevers op de conferentie.

En last, but not least, de auteurs die hun lezingen belangeloos hebben uitgewerkt. Zonder hun bijdragen was er geen boek geweest.

De redactie: Huub Beijers, Polli Hagenaars, Ellen Minkenberg
Utrecht, november 2015

NOTEN

- 1 De sectie Interculturalisatie van het Nederlands Instituut van Psychologen en de afdeling Transculturele Psychiatrie van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie organiseerden ook dit symposium.
- 2 De jaartallen van de publicaties verwijzen naar de oorspronkelijke uitgaven in het Frans en naar de eerste uitgave in Nederlandse vertaling. De oorspronkelijke uitgave verscheen tijdens de Algerijnse onafhankelijkheidsbeweging en 'burgeroorlog' tegen Frankrijk.